

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ
ІМЕНІ ІВАНА ЗЯЗЮНА

ЧОРНА ОЛЕНА МИКОЛАЇВНА

УДК [159.954.2-043.86]-053.5

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ФАНТАЗІЇ
У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук**

Київ-2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України (м. Київ).

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Рибалка Валентин Васильович,
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих
імені Івана Зязюна НАПН України,
провідний науковий співробітник
відділу психології праці (м. Київ).

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Шрагіна Лариса Ісаківна,
Одеський національний політехнічний університет,
професор кафедри психології та соціальної роботи
(м. Одеса);

кандидат психологічних наук, доцент
Іванова Вікторія Вікторівна,
Мукачівський державний університет,
доцент кафедри теорії та методики дошкільної освіти
(м. Мукачево).

Захист відбудеться «27» лютого 2020 р. об 11.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.451.02 в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України за адресою: 04060, м. Київ, вул. М. Берлинського, 9, 5-й поверх, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитися на сайті www.ipood.com.ua та в бібліотеці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України за адресою: 04060, м. Київ, вул. М. Берлинського, 9.

Автореферат розіслано «25» січня 2020 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. М. Ігнатович

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. В умовах розбудови незалежної державності й долучення України до Європейського Співтовариства особливої актуальності набуває проблема розвитку творчої особистості, здатної самостійно мислити, генерувати оригінальні ідеї, приймати сміливі, нестандартні рішення та відповідати за їх реалізацію. Особливо проблема формування людини-творця стосується підростаючого покоління, від якого значною мірою залежить майбутнє нашої держави.

Одним із стратегічних завдань реформування освіти в Україні, проголошених у низці нормативно-правових освітніх документів, зокрема Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Концепції «Нова українська школа», Державному стандарті початкової освіти є забезпечення найбільш сприятливих умов для розвитку особистості і творчої самореалізації підростаючого покоління.

Реалізація цього завдання у початковій школі може бути здійснена за умови продуктивного використання у навчальній діяльності тих психологічних надбань дошкільного віку, які утворюють внутрішні ресурси подальшого особистісного розвитку дітей молодшого шкільного віку. Одним із таких ключових новоутворень дітей дошкільного віку виступає фантазія, яка є основною характеристикою творчої особистості, її діяльності (Л. Божович, Л. Виготський, В. Давидов, О. Дудецький, Є. Ігнат'єв, Е. Ільєнков, В. Клименко, Г. Костюк, В. Кудрявцев, В. Моляко, А. Петровський, В. Рибалка, В. Роменець, С. Рубінштейн).

Сензитивним періодом для розвитку фантазії, за визначенням психологів (Л. Виготський, В. Давидов, Д. Ельконін, Г. Костюк, О. Леонт'єв), є дошкільний, а також молодший шкільний вік. Тому завдання сучасної початкової школи полягає у необхідності використати сприятливий для розвитку цієї психічної функції період.

При переході від дошкільного до молодшого шкільного віку змінюється провідна діяльність дітей – гра поступається місцем навчанню, яке у традиційній школі, на жаль, у порівнянні з грою, недостатньою мірою активізує їхню фантазію. Залежність фантазії дитини від зміни провідної діяльності призводить до переважного розвитку в молодшому шкільному віці відтворювальної уяви, а те, що творча уява, вже достатньо розвинена грою, не знаходить належного місця в процесі навчання, на наш погляд, є серйозною психолого-педагогічною проблемою. Для виправлення цієї ситуації стає необхідним розвиток фантазії у молодших школярів, поряд із засвоєнням ними стандартних елементів навчальної діяльності. У зв'язку з цим, необхідність вивчення психологічних особливостей розвитку фантазії у молодших школярів набуває особливого значення.

На сучасному етапі психологи приділяють увагу вивченню окремих аспектів окресленої проблеми, зокрема формуванню фантазії на ранніх стадіях онтогенезу, психологічних механізмів її функціонування (О. Голюк, І. Грузинська, В. Іванова, В. Кудрявцев, Н. Мацько, Н. Палагіна, Н. Пахальчук, Л. Подоляк, О. Рослякова), розвитку фантазії обдарованих дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (І. Карабаєва, М. Коновальчук, Т. Яценко), розвитку фантазії дітей із особливими потребами (К. Речицька, К. Сошина), розвитку фантазії як компонента становлення суб'єктності молодших школярів (І. Тітов), технологій розвитку фантазії у молодших школярів (І. Барташнікова, О. Барташніков, С. Гін, Л. Макрідіна, Є. Сапогова,

Л. Субботіна, О. Тетеріна, Л. Ткач, Л. Шрагіна).

Разом із тим, проблема розвитку фантазії у молодших школярів потребує подальшого ґрунтовного вивчення, що уможливить усунення суперечностей між:

- соціальними потребами в розвитку творчих особистостей і недостатньою увагою та готовністю вчителів і батьків до стимулювання фантазії молодших школярів як основної характеристики творчої особистості, необхідного компонента їх творчої діяльності;

- необхідністю активізації впливу різних навчальних предметів на розвиток фантазії учнів і недостатньою розробленістю педагогічного інструментарію.

Актуальність, недостатня теоретична і практична розробленість означеної проблеми та необхідність подолання виявлених суперечностей зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: «Психологічні засади розвитку фантазії у молодших школярів».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи відділу педагогічної психології і психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України за темою «Розвиток психологічної готовності педагогів до творчої професійної діяльності» (номер державної реєстрації РК №0107U011443). Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України 22 грудня 2002 р., протокол № 11 й узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 1 від 28 січня 2003 р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні особливості розвитку фантазії у молодшому шкільному віці; розробити та апробувати психолого-педагогічну програму розвитку фантазії у молодших школярів як важливого чинника становлення їх творчої особистості у процесі навчальної діяльності.

Гіпотеза дослідження – полягає у припущенні, що:

- 1) розвиток фантазії молодших школярів визначається взаємодією низки чинників: зовнішніх (особливості сімейного виховання, характер і система шкільного навчання) та внутрішніх (вікові, гендерні й індивідуально-психологічні особливості особистості (інтелект, самооцінка і рівень домагань, рівень суб'єктивного контролю, інтроверсія-екстраверсія, емоційна лабільність-емоційна стабільність, тип темпераменту, психофізіологічна міжпівкульна робота мозку));

- 2) рівень розвитку фантазії молодших школярів може бути суттєво підвищений у процесі вдосконаленої навчальної діяльності внаслідок упровадження психолого-педагогічної програми розвитку фантазії.

Згідно з предметом і метою дослідження визначені такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз філософських та психолого-педагогічних наукових досліджень з проблеми розвитку фантазії, виявити психологічні особливості та чинники розвитку фантазії у молодших школярів.

2. Емпірично дослідити динаміку розвитку фантазії у молодших школярів, виявити зв'язок фантазії з їх індивідуально-психологічними особливостями.

3. Створити психологічну модель, обґрунтувати, розробити та апробувати психолого-педагогічну програму розвитку фантазії у молодших школярів в освітньому

процесі загальноосвітніх навчальних закладів першого ступеня.

4. Підготувати методичні рекомендації для вчителів, шкільних психологів та батьків щодо розвитку фантазії у молодших школярів.

Об'єкт дослідження – розвиток творчої особистості молодшого школяра.

Предмет дослідження – психологічні засади розвитку фантазії молодших школярів у процесі навчальної діяльності.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань, досягнення мети та перевірки гіпотези був використаний комплекс методів дослідження: *теоретичні* – теоретичний аналіз наукових літературних джерел, узагальнення, синтез, систематизація наукової інформації, побудова концепції дослідження; *емпіричні* – спостереження, опитування, бесіда, тестування, аналіз продуктів творчої діяльності, психолого-педагогічний експеримент (констатувальний і формувальний); *обробки та інтерпретації* – методи статистичної обробки даних, кількісної і якісної інтерпретації та узагальнення даних експерименту. Статистична обробка даних, графічна презентація здійснювалася за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм – SPSS Statistics версія 15.0, Microsoft Office Excel 2010.

База дослідження. Експериментом було охоплено 252 особи (52 учні 1-х класів, 50 учнів 2-х класів, 52 учні 3-х класів, 50 учнів 4-х класів (у констатувальному експерименті) і 48 учнів 4-х класів (контрольна група у формувальному експерименті)) комунального закладу «Навчально-виховний комплекс: загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – гімназія №30 імені Тараса Шевченка Вінницької міської ради», комунального закладу «Спеціалізована загальноосвітня школи І ступеня з поглибленим вивченням іноземних мов №25 Вінницької міської ради», Тульчинської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №2 Тульчинської районної ради Вінницької області, а також батьків учнів та їх учителів.

Наукова новизна одержаних результатів та теоретична значущість дослідження полягає у тому, що:

вперше досліджено динаміку розвитку фантазії у молодших школярів, виявлено зв'язок фантазії з індивідуально-психологічними особливостями учнів, з'ясовано особливості використання молодшими школярами прийомів створення образів фантазії, розкрито гендерні відмінності у створенні образів фантазії; виокремлено та охарактеризовано чинники та психолого-педагогічні умови розвитку фантазії у молодших школярів, визначено критерії, показники та рівні (високий, середній, низький) розвитку фантазії учнів; розроблено психологічну модель розвитку фантазії у молодших школярів та психолого-педагогічну програму її реалізації у процесі навчальної діяльності;

розширено та поглиблено зміст поняття «фантазія молодшого школяра», уявлення про психологічні особливості розвитку фантазії у молодших школярів;

набули подальшого розвитку система знань про поняття «фантазія», «розвиток фантазії», специфіку розвитку фантазії у молодших школярів у процесі навчальної діяльності, технології розвитку фантазії.

Практична значущість одержаних результатів дослідження полягає у розробці, обґрунтуванні та впровадженні моделі та психолого-педагогічної програми розвитку фантазії у молодших школярів, а також методичних рекомендацій для учителів,

шкільних психологів та батьків щодо розвитку фантазії в учнів; підборі та експериментальній перевірці комплексу методик для дослідження психологічних особливостей розвитку фантазії у молодших школярів. Теоретичні положення, емпіричні результати та висновки дослідження можуть використовуватися з метою вдосконалення навчальних програм ЗВО шляхом запровадження нових спеціальних курсів, при підготовці лекційних, практичних і лабораторних занять для студентів СВО бакалавра, магістра спеціальностей «Початкове навчання», «Психологія», а також у практичній діяльності вчителів початкових класів і шкільних психологів.

Результати дослідження **впроваджено** у практику роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (довідка №06/38 від 14.06.2019 р.), Донецького національного університету імені Василя Стуса (довідка №165/01-13/01-13 від 21.06.2019 р.), комунального закладу «Навчально-виховний комплекс: загальноосвітня школа I-III ступенів – гімназія №30 імені Тараса Шевченка Вінницької міської ради» (довідка №406 від 24.06.2019 р.), комунального закладу «Спеціалізована загальноосвітня школа I ступеня з поглибленим вивченням іноземних мов №25 Вінницької міської ради» (довідка №01-20-70 від 20.06.2019 р.), комунального закладу загальної середньої освіти I-III ступенів №9 Вінницької міської ради (довідка №02-16/141 від 25.06.2019 р.), Тульчинської загальноосвітньої школи I-III ступенів №2 Тульчинської районної ради Вінницької області (довідка №180 від 5.06.2019 р.), комунального закладу вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж» (довідка №99/19-01-02 від 25.06.2019 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення, результати емпіричного дослідження та висновки дисертаційного дослідження доповідалися й обговорювалися на конференціях різного рівня: *міжнародних* – «Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків» (Житомир, 2005); «Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми» (Вінниця, 2006); «Діалог суб'єктів навчально-виховного процесу як засіб розвитку обдарованої молоді» (Вінниця, 2010); «Сучасні проблеми екологічної психології: Місто та мегаполіс як середовище життєдіяльності» (Вінниця, 2015); «Психологія та педагогіка: сучасні методики та інновації, досвід практичного застосування» (Львів, 2018); «Психологічні науки: проблеми та перспективи» (Запоріжжя, 2019); «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 2019); *всеукраїнських* – «Психолого-педагогічні засади професійного становлення особистості практичного психолога і соціального педагога в умовах вищої школи» (Тернопіль, 2003); «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість» (Київ, 2004); «Актуальні проблеми формування творчої особистості вчителя початкових класів» (Вінниця, 2005); «Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика» (Вінниця, 2007); «Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти» (Вінниця, 2011), «Треті Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2012), «Четверті Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2013); «Підготовка фахівців соціономічних професій в умовах сучасного соціокультурного простору» (Вінниця, 2016, 2017); *міжрегіональних семінарах* – «Особистісна орієнтація як провідний напрям удосконалення освіти» (Київ-Вінниця,

2004, 2005); *всеукраїнському науково-практичному семінарі* – «Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога» (Київ, 2012); *засіданнях* відділу психології трудової і професійної підготовки Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України (Київ, 2003-2006); *засіданнях* науково-методичного семінару кафедри психології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (2010-2016); *засіданнях* науково-методичного семінару кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (2017-2019); *засіданнях* відділу педагогічної психології і психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (Київ, 2019).

Публікації. Основний зміст роботи відображений у 19 публікаціях, серед яких: 6 статей опубліковано у фахових виданнях (з яких 1 стаття включена до міжнародної наукометричної бази даних Index Copernicus; 1 стаття опублікована в зарубіжному періодичному науковому виданні); 11 статей – у збірниках науково-практичних конференцій; 2 статті – в збірниках наукових праць.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 370 сторінок. Основний зміст дисертації викладено на 254 сторінках. Список використаних джерел налічує 340 найменувань, із них 17 іноземною мовою. Дисертація містить 6 рисунків на 4 сторінках і 35 таблиць на 16 сторінках, додатки на 90 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, сформульовано гіпотезу, розкрито наукову новизну, теоретичну та практичну значущість роботи, подано інформацію про апробацію та впровадження результатів дослідження, описано етапи дослідження, названо його методи та експериментальну базу, подано інформацію про публікації, структуру й обсяг дисертаційного дослідження.

У першому розділі – **«Теоретичний аналіз проблеми розвитку фантазії у молодших школярів»** – висвітлено результати теоретичного аналізу досліджуваної проблеми у філософській, психологічній і педагогічній науковій літературі, проведено аналіз поглядів науковців щодо визначення сутності поняття фантазії, виявлено психологічні особливості розвитку фантазії у молодших школярів при переході від ігрової до навчальної діяльності, з'ясовано роль фантазії в особистісному розвитку учнів, визначено основні чинники розвитку фантазії дітей молодшого шкільного віку.

У процесі розвитку філософії та психології суттєво змінювалося ставлення до фантазії як наукової проблеми. Діалектична складність фантазії і специфічність її проявів у конкретних актах творчої діяльності людини обумовили багатоманітність визначень поняття «фантазія» та різноманітне трактування її природи й сутності.

Інтерес дослідників до проблеми феномену фантазії формувався ще з часів античних мислителів (Арістотель, Лукрецій, Платон, Сократ), філософії епохи Середньовіччя (Ф. Аквінський), Відродження (Л. да Вінчі, Т. Парацельс), Просвітництва (Ф. Бекон, К. Гельвецій, Д. Юм), Німецької класичної філософії (Г. Гегель, І. Кант, Г. Лейбніц, Б. Спіноза, Ф. Шеллінг), Французької філософії (Р. Декарт, Б. Паскаль),

Європейської філософії ХХ ст. (Г. Башляр, А. Бергсон, А. Гелен, Е. Гуссерль, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер), епохи вітчизняної та сучасної української філософії (Ю. Бородай, В. Возняк, Я. Голосовкер, Е. Ільєнков, Л. Коршунова, В. Лимонченко, Б. Пружинін, В. Скоробогатов). Загалом, філософи розглядають фантазію як необхідну складову процесу пізнання та творчості.

Узагальнюючи наукові погляди психологів, можемо стверджувати, що фантазію розглядають як: пізнавальний психічний процес, що виникає в умовах дефіциту інформації (М. Беркінблїт, О. Дудецький, А. Петровський); здатність бачити ціле раніше частин (В. Давидов, Е. Ільєнков, В. Кудрявцев); специфічну діяльність, засновану на комбінувальній здатності мозку людини (Л. Виготський, І. Розет, С. Рубінштейн); фактор поведінки, установочну дію, що активізують діяльність людини (Р. Натадзе, Д. Узнадзе); процес реалізації особливих особистісних потреб (З. Фрейд), породжувальну функцію свідомості, щось, що функціонує недіяльнісно (Ю. Швалб).

Разом із тим, науковці єдині в думці, що фантазія є психологічною основою будь-якого виду творчої діяльності, основною характеристикою творчої особистості (Л. Виготський, В. Давидов, Є. Ільїн, В. Клименко, В. Кудрявцев, О. Лук, В. Моляко, А. Петровський, В. Рибалка, В. Роменець, С. Рубінштейн та ін.).

У зарубіжній психології деякі науковці не виділяють категорію уяви, але описують її феномен у складі творчих процесів і досліджують тестологічними методами. Так, зокрема, в працях американського психолога Дж. Гілфорда сам термін «уява» не використовується, однак поняття «дивергентне мислення», введене й детально описане психологом, з нашої точки зору, описує ту ж психологічну реальність. У подальшому, більшість дослідників цього напрямку, зокрема Дж. Гетцельс, П. Джексон, К. Тейлор, Е. Торренс, досліджуючи творчі процеси в цілому, використовували терміни «дивергентне мислення», «креативне мислення», «уява», «фантазія» практично як синоніми. В деяких сучасних монографіях із когнітивної психології уява як психічна функція не розглядається взагалі (В. Дружинін, Р. Солсо, М. Холодна).

Ми дотримуємося думки, згідно якої уява може бути відтворювальною і творчою, а що стосується поняття «фантазія», то воно може застосовуватися лише в тих випадках, коли мова йде про яскраву продуктивність цього процесу, що має творчий, а не відтворювальний характер, а тому термін «фантазія» може ототожнюватися лише з творчою уявою, а не з уявою взагалі.

Користуючись класифікацією, запропонованою Л. Веккером, у структурі фантазії виділяємо невербальну (власне образну) і вербальну (словесно-логічну) фантазію. Критеріями фантазії виступають критерії, визначені зарубіжними психологами Дж. Гілфордом, Е. Торренсом, зокрема, продуктивність, гнучкість, оригінальність і розробленість. Критерії, запропоновані вітчизняним психологом Р. Немовим, ідентичні за назвою та змістом до критеріїв, виокремлених Дж. Гілфордом, Е. Торренсом.

Загальноприйнятим є твердження, що уява як вища психічна функція формується спочатку саме в грі й пов'язана у своїх витоках із символічною або, як ще її називають, знаковою функцією свідомості, розвиток якої припадає на кінець раннього дитинства (Л. Виготський, В. Давидов, Д. Ельконін, О. Запорожець, В. Кудрявцев, Н. Палагіна), а згодом і в інших видах художньо-творчої діяльності, зокрема в образотворчій (Л. Виготський, О. Дудецький, Є. Ігнат'єв, М. Кириченко, Т. Козакова, Т. Комарова,

В. Кузін, Г. Люблінська, В. Мухіна, Ю. Полуянов, В. Роменець, Н. Сакуліна, Я. Чеботова), літературній (Л. Балацька, А. Богуш, С. Вербицька, Н. Гавриш, О. Дьяченко, О. Мелік-Пашаєв, З. Новлянська, Н. Палагіна, О. Сапогова), музичній (Н. Ветлугіна, К. Тарасова), конструкторській (В. Моляко, Л. Парамонова, Г. Урадовських), хореографічній (Т. Чурпіта).

Виявлено, що при переході від ігрової до навчальної діяльності, відповідно від дошкільного до молодшого шкільного віку, відбуваються суттєві зміни в розвитку уяви дітей. Так, з діяльності, що потребує зовнішньої опори, вона перетворюється у самостійну внутрішню діяльність, де необхідність у зовнішній опорі зникає, здійснюється перехід від переважно відтворювальних її форм до творчої переробки уявлень, від простого комбінування до логічно обґрунтованого, більш повного та правильного відображення навколишнього світу, від мимовільного, нецілеспрямованого створення образів до довільного, цілеспрямованого. Внаслідок цих змін у дітей з'являється можливість самостійно створювати нові різноманітні образи та втілювати їх у творчому продукті.

Ми розглядаємо фантазію молодшого школяра як психічний пізнавально-творчий процес довільного створення образів, які мають ознаку новизни по відношенню до даних сприймання та пам'яті, орієнтують його творчу діяльність, втілюються в суб'єктивно нових творчих продуктах. Погоджуємося з думкою науковців (Е. Ільєнков, В. Кудрявцев, В. Роменець, С. Рубінштейн, Л. Шрагіна), що творчими вважаються лише ті образи, в яких збережений смисловий зв'язок із реальністю, які наділені певним смислом, створюються не випадково, а завжди мотивовані певною смисловою тенденцією. Творчим продуктом ми визначаємо продукт, створений дитиною у процесі творчої діяльності, який вирізняється з-поміж творчих продуктів інших дітей оригінальністю й унікальністю, індивідуальним стилем і технікою виконання, спонукає до емоційних переживань, відповідає певній смисловій тенденції.

На основі аналізу наукової літератури з'ясовано, що на розвиток фантазії у молодших школярів впливають як зовнішні чинники (особливості сімейного виховання, характер і система шкільного навчання), так і внутрішні чинники (вікові, гендерні й індивідуально-психологічні особливості особистості (інтелект, самооцінка і рівень домагань, рівень суб'єктивного контролю, інтроверсія-екстраверсія, емоційна лабільність-емоційна стабільність, тип темпераменту, психофізіологічна міжпівкульна робота мозку).

Узагальнені результати науково-теоретичного аналізу було покладено в основу емпіричного дослідження психологічних особливостей розвитку фантазії у молодших школярів.

У другому розділі – **«Експериментальне вивчення психологічних особливостей розвитку фантазії в учнів молодшого шкільного віку»** – описується методика та процедура емпіричного дослідження, обґрунтовуються вибірка та добір психодіагностичних методик, представлено їх опис та особливості застосування, наводиться кількісно-якісний аналіз отриманих даних, на основі застосування діагностичних методик виявлено динаміку розвитку фантазії у молодших школярів, а також зв'язок фантазії з індивідуально-психологічними особливостями учнів, здійснено інтерпретацію результатів дослідження.

У констатувальному експерименті взяли участь 204 учні 1-х, 2-х, 3-х, 4-х класів. Емпіричне дослідження проводилося у двох напрямках, перший з яких полягав у виявленні динаміки розвитку фантазії у молодших школярів, а другий – у з'ясуванні зв'язку фантазії з їх індивідуально-психологічними особливостями.

З метою визначення динаміки розвитку невербальної та вербальної фантазії у дітей молодшого шкільного віку були використані методики: «Короткий тест творчого мислення» (КТТМ Е. Торренса, адаптований І. Аверіною, О. Щерблановою, а саме – другий субтест фігурної батареї тесту – «Завершення фігур») і «Вербальна фантазія» Р. Немова.

Для виявлення зв'язку фантазії з індивідуально-психологічними особливостями молодших школярів були використані методики, які відповідають концепції тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості, запропонованої В. Рибалкою, зокрема її «вертикальному» – соціально-психолого-індивідуальному виміру.

1. *Здатність до спілкування* вивчалася за допомогою особистісного опитувальника для дітей «Junior Eysenck Personality Inventory – J.E.P.I.», розробленого С. Айзенк.

2. *Спрямованість* молодших школярів, зокрема локус суб'єктивного контролю, вивчалася за допомогою методики «Вивчення відповідальності та її спрямованості (інтернальної – екстернальної)», розробленої М. Матюхіною, С. Яріковою.

3. *Характер* дітей визначався за допомогою особистісного опитувальника для дітей «Junior Eysenck Personality Inventory – J.E.P.I.», розробленого С. Айзенк.

4. *Самосвідомість* молодших школярів, зокрема їхня самооцінка і рівень домагань, вивчалася за допомогою «Методики діагностики самооцінки Дембо-Рубінштейн», у модифікації Г. Прихожан.

5. *Досвід* (освітній) фіксувався в спеціальній таблиці оцінок учнів з 10 навчальних предметів, а також зазначався середній показник навчальної успішності кожного учня.

6. *Інтелект* учнів вивчався за адаптованим Ю. Гільбухом та Л. Кондратенко тестом «Інтелектуальна шкала Векслера для дітей» (Wechsler Intelligence Scale for Children – WISC).

7. *Психофізіологічні якості*, зокрема тип темпераменту дітей, визначалися за допомогою об'єктивної методики визначення темпераменту (хронометрична проба, розробленою Б. Цукановим; психофізіологічна міжпівкульна робота мозку визначалася за методикою визначення спеціальних типів темпераменту, запропонованою І. Павловим.

Для з'ясування особливостей сприйняття вчителями й батьками рівнів творчого самовиявлення учнів були використані їх експертні оцінки. Для цього застосовувався експрес-метод Д. Джонсона (адаптований О. Тунік), який дозволив оцінити творчі прояви дітей, доступні прямому спостереженню.

За результатами дослідження рівня розвитку фантазії молодших школярів за тестом Е. Торренса «Завершення фігур» (табл. 1) виявлено, що динаміка розвитку показників критеріїв фантазії нерівномірна. Для дослідження динаміки розвитку фантазії ми застосували інструмент дисперсійного аналізу ANOVA (критерій Фішера), в якому фактором впливу був вік (клас) учнів. Констатовано, що вплив віку є статистично значущим для середніх значень показників усіх критеріїв невербальної фантазії ($p \leq 0,01$ і

$p \leq 0,05$) та показників продуктивності, гнучкості, оригінальності вербальної фантазії ($p \leq 0,01$ і $p \leq 0,05$).

Спостерігається гетерохронність у розвитку фантазії учнів від 1 до 4 класу. Встановлено, що показники продуктивності фантазії з віком підвищуються. Натомість, що стосується показників гнучкості, оригінальності та розробленості, то спостерігається їх підвищення від 1 до 3 класу, однак у 4 класі показники гнучкості і розробленості залишаються приблизно на рівні 3 класу, а що стосується показника оригінальності, то він знижується до рівня 2 класу.

Таблиця 1.

Динаміка розвитку фантазії молодших школярів за тестом П. Торренса «Завершення фігур»

Клас	Продуктивність	Гнучкість	Оригінальність	Розробленість
1	6,18 (низ.)	6,29 (низ.)	6,37 (35 в Т-шкалі) (низ.)	10,25 (35 в Т-шкалі) (низ.)
2	7,28 (сер.)	6,34 (низ.)	7,44 (40 в Т-шкалі) (сер.)	14,42 (40 в Т-шкалі) (сер.)
3	8,14 (сер.)	7,19 (сер.)	9,28 (45 в Т-шкалі) (сер.)	23,34 (45 в Т-шкалі) (сер.)
4	8,56 (сер.)	7,06 (сер.)	5,59 (40 в Т-шкалі) (сер.)	22,46 (44 в Т-шкалі) (сер.)

Отримані результати дослідження рівня розвитку вербальної фантазії молодших школярів за тестом «Вербальна фантазія» Р. Немова є майже аналогічними до результатів, отриманих за тестом «Завершення фігур» Е. Торренса (табл. 2). Встановлено, що рівні розвитку невербальної і вербальної фантазії суттєво не відрізняються.

Зниження рівня розвитку фантазії учнів, що спостерігається наприкінці навчання у початковій школі, зумовлено, на нашу думку, характером та системою навчання, що склалися в традиційній школі.

Таблиця 2.

Динаміка розвитку фантазії молодших школярів за тестом Р. Немова «Вербальна фантазія»

Клас	Продуктивність	Гнучкість	Оригінальність	Розробленість
1	2,06 (сер.)	1,27 (низ.)	1,58 (низ.)	1,46 (низ.)
2	2,10 (сер.)	1,48 (низ.)	2,11 (сер.)	1,78 (низ.)
3	2,15 (сер.)	2,01 (сер.)	2,27 (сер.)	2,35 (сер.)
4	2,38 (сер.)	2,25 (сер.)	1,76 (низ.)	1,92 (низ.)

Застосування t-критерію Ст'юдента підтвердило наявність значущих відмінностей в оцінюванні батьками й вчителями творчих проявів молодших школярів. З'ясовано, що в середньому батьки оцінюють рівень розвитку фантазії власних дітей вище, ніж учителі (у 1-х класах – 22,58 проти 19,83; у 2-х – 21,5 проти 18,56; у 3-х – 20,42 проти 17,76; у 4-х – 18,46 проти 17,45) й дана різниця є статистично значущою на рівні $p \leq 0,05$.

Встановлено, що розвиток фантазії молодших школярів залежить від рівня розвитку їх самооцінки та рівня домагань. На це вказують виявлені на основі обчислених коефіцієнтів кореляції Спірмена позитивні статистично значущі зв'язки між показником самооцінки і показниками продуктивності, гнучкості, оригінальності, розробленості ($\rho_{\text{прод.}}=0,31$; $\rho_{\text{гнучк.}}=0,27$; $\rho_{\text{ориг.}}=0,25$; $\rho_{\text{розр.}}=0,29$, $p \leq 0,01$) невербальної та

продуктивності, оригінальності ($\rho_{\text{прод.}}=0,23$; $\rho_{\text{ориг.}}=0,25$, $p \leq 0,05$) вербальної фантазії, а також між показником рівня домагань і показниками продуктивності, гнучкості, оригінальності ($\rho_{\text{прод.}}=0,24$; $\rho_{\text{гнучк.}}=0,26$; $\rho_{\text{ориг.}}=0,29$, $p \leq 0,01$) невербальної та продуктивності ($\rho_{\text{прод.}}=0,20$, $p \leq 0,01$), оригінальності ($\rho_{\text{ориг.}}=0,24$, $p \leq 0,05$) вербальної фантазії.

Також виявлено негативні статистично значущі кореляційні зв'язки між показником дуже високого рівня домагань і показником оригінальності ($\rho_{\text{ориг.}}=-0,21$, $p \leq 0,05$.) невербальної та показниками оригінальності, розробленості ($\rho_{\text{ориг.}}=-0,26$, $\rho_{\text{розр.}}=-0,23$, $p \leq 0,05$.) вербальної фантазії. Це можна пояснити залежністю ефективності виконання діяльності від інтенсивності мотивації. Така залежність пояснюється законом Йеркса-Додсона (якщо бажання надто велике, то якість виконання завдання погіршується: через поспіх, перезбудження з'являються помилки або взагалі розгубленість).

Встановлено наявність біологічних передумов у розвитку фантазії молодших школярів. Застосування t-критерію Ст'юдента дало змогу виявити статистично значущі відмінності за деякими показниками критеріїв невербальної і вербальної фантазії у дітей із домінуванням правої півкулі й амбідекстрів на рівні $p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$. Водночас, в учнів з провідною лівою півкулею не знайдено жодних статистично значущих відмінностей у показниках критеріїв як невербальної, так і вербальної фантазії. З'ясовано, що творча діяльність більшою мірою пов'язана з правопівкульними дітьми та амбідекстрами.

За допомогою однофакторного дисперсійного аналізу ANOVA (критерій Фішера) виявлено статистично значущий вплив темпераменту на показники оригінальності невербальної фантазії та показники продуктивності, гнучкості, оригінальності й розробленості вербальної фантазії ($p \leq 0,05$). Було проаналізовано також середні показники критеріїв фантазії й інтегральні показники фантазії в групах з різними типами темпераменту. Встановлено, що показники продуктивності й гнучкості як невербальної, так і вербальної фантазії значно вищі в сангвініків і холериків, показники оригінальності вищі в меланхоліків і сангвініків, а показники розробленості вищі в меланхоліків і флегматиків.

Застосування t-критерію Ст'юдента дало змогу виявити вплив статі на розвиток фантазії у молодших школярів. Виявлено статистично значущі відмінності між показниками критеріїв вербальної фантазії у хлопчиків і дівчаток. Усі вони виявилися вищими в хлопчиків, зокрема за критерієм продуктивності 2,20 проти 2,01 ($p \leq 0,05$), за критерієм гнучкості 1,62 проти 1,32 ($p \leq 0,01$) та за інтегральним показником фантазії 7,71 проти 7,00 ($p \leq 0,05$). Констатовано, що в хлопчиків початкової школи вербальна фантазія розвинена дещо краще, ніж у дівчаток. Водночас, показники критеріїв невербальної фантазії виявилися вищими у дівчаток, хоча відмінності й не є статистично значущими.

Разом із тим, виявлено гендерні відмінності у створенні образів фантазії молодшими школярами. З'ясовано, що на зміст малюнків і казок, характер їх зображення і створення впливає стать дитини. Зокрема, на малюнках дівчаток переважають зображення різних рослин і тварин, аксесуари, косметичні засоби, різноманітне вбрання, яке оздоблене бантиками, рюшами, гудзиками, канцелярські і шкільні приладдя, засоби для шиття і рукоділля, предмети домашнього вжитку, різні

види абстрактних зображень, орнаменти, візерунки, фантастичні створіння (русалка, Баба-Яга, фея), а також зображення дівчаток, принцес і ляльок. Тоді як на малюнках хлопчиків переважають різні види наземного, водного і повітряного транспорту та їх частини, будівлі й будівельні матеріали, інструменти, механізми й прилади, дороги й дорожні системи, різні види спорту й спортивні знаряддя, військова техніка й зброя, а також різноманітні страхиття (монстри, привиди, дракони, вампіри, скелети).

Встановлено, що в переважній більшості творчих учнів наявний внутрішній локус суб'єктивного контролю. Учні з високими показниками за шкалою загального інтернального локусу контролю володіють високим творчим потенціалом, на що вказують виявлені статистично значущі позитивні кореляційні зв'язки між показником інтернальності та показниками продуктивності ($\rho_{\text{прод.}}=0,15$, $p\leq 0,05$), оригінальності ($\rho_{\text{ориг.}}=0,24$, $p\leq 0,01$) невербальної та показником гнучкості ($\rho_{\text{гнучк.}}=0,19$, $p\leq 0,01$) вербальної фантазії.

Виявлено, що для молодших школярів-екстравертів характерні вищі показники продуктивності та гнучкості фантазії, ніж для молодших школярів-інтровертів, на що вказують встановлені позитивні кореляційні зв'язки між показником екстраверсії і показниками продуктивності ($\rho_{\text{прод.}}=0,22$, $p\leq 0,05$ і $\rho_{\text{прод.}}=0,45$, $p\leq 0,01$), гнучкості ($\rho_{\text{гнучк.}}=0,24$, $p\leq 0,05$ і $\rho_{\text{гнучк.}}=0,23$, $p\leq 0,01$) невербальної і вербальної фантазії. Водночас виявлено негативні кореляційні зв'язки між показником екстраверсії та показниками оригінальності ($\rho_{\text{ориг.}}=-0,31$, $p\leq 0,05$ і $\rho_{\text{ориг.}}=-0,24$, $p\leq 0,05$), розробленості ($\rho_{\text{розр.}}=-0,22$, $p\leq 0,05$ і $\rho_{\text{розр.}}=-0,37$, $p\leq 0,01$) невербальної і вербальної фантазії, а це означає, що для молодших школярів-екстравертів характерні нижчі показники оригінальності й розробленості, ніж для молодших школярів-інтровертів.

З'ясовано, що лише багатий емоційний світ, широка палітра емоційних переживань можуть забезпечити активну творчу діяльність учнів. Виявлено позитивну кореляцію між показником емоційної лабільності і показниками продуктивності невербальної ($\rho_{\text{прод.}}=0,25$, $p\leq 0,05$) і вербальної ($\rho_{\text{прод.}}=0,14$, $p\leq 0,05$) фантазії, а також показниками оригінальності невербальної ($\rho_{\text{ориг.}}=0,21$, $p\leq 0,01$) і вербальної ($\rho_{\text{ориг.}}=0,13$, $p\leq 0,05$) фантазії.

Виявлено численні статистично значущі позитивні кореляційні зв'язки між показниками критеріїв невербальної і вербальної фантазії та показниками субтестів тесту «Інтелектуальна шкала Векслера для дітей». Зокрема, що стосується критеріїв невербальної фантазії, то продуктивність_{неверб.} корелює з «загальним розумінням» (0,27), «цифровими рядами» (0,19), «послідовністю картинок» (0,15), а також вербальним (0,19), невербальним (0,14) й повним (0,17) IQ на рівні $p\leq 0,01$. Гнучкість_{неверб.} корелює з «цифровими рядами» (0,25), вербальним IQ (0,22) на рівні $p\leq 0,01$ та з «загальною обізнаністю» (0,25), «знаходженням схожості» (0,14) і повним IQ (0,17) на рівні $p\leq 0,05$. Оригінальність_{неверб.} корелює з «загальною обізнаністю» (0,20), «загальним розумінням» (0,21), «завершенням картинок» (0,32), «складанням кубиків» (0,28), «складанням фігур» (0,25), вербальним (0,26) невербальним (0,36) і повним (0,34) IQ на рівні $p\leq 0,01$. Розробленість_{неверб.} корелює з «загальною обізнаністю» (0,35), «загальним розумінням» (0,24), «завершенням картинок» (0,28), вербальним (0,20), невербальним (0,25) і повним (0,35) IQ на рівні $p\leq 0,01$ та зі «складанням кубиків» (0,15), «складанням фігур» (0,25) на рівні $p\leq 0,05$.

Що стосується критеріїв вербальної фантазії, то продуктивність_{верб.} на рівні $p \leq 0,01$ корелює з усіма субтестами, а також вербальним (0,42), невербальним (0,32) і повним (0,43) IQ. Гнучкість_{верб.} на рівні $p \leq 0,01$ корелює з усіма субтестами, окрім «цифрових рядів» і «складання фігур». Оригінальність_{верб.} і розробленість_{верб.} на рівні $p \leq 0,01$ корелюють з усіма субтестами. Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що інтелект є необхідною основою, що визначає прояв і розвиток фантазії молодших школярів. Підтверджено також думку Е. Торренса щодо теорії «інтелектуального порогу» в розвитку фантазії учнів.

Для виявлення зв'язку між успішністю у навчанні та рівнем розвитку фантазії молодших школярів було обчислено коефіцієнти кореляції Спірмена між середніми показниками навчальної успішності і показниками фантазії. З'ясовано, що всі отримані коефіцієнти не є статистично значущими. Тобто однаковому показнику фантазії міг відповідати як низький, так і високий показник навчальної успішності. Проте, констатовано наявність певної закономірності між успішністю учнів у навчанні та рівнем розвитку фантазії. Учні з високим рівнем показників фантазії переважно є успішними в навчанні. Водночас не можна однозначно стверджувати, що діти з високим рівнем розвитку фантазії будуть мати високі шкільні оцінки, хоча це більш ймовірно, так само, як не можна стверджувати, що діти з низьким рівнем розвитку фантазії будуть мати низькі шкільні оцінки. Гарні показники в навчанні бувають не тільки у творчих учнів, адже для успішного навчання не є обов'язковою наявність творчого потенціалу. Навчання є складною діяльністю, успішність якої залежить від багатьох факторів, а не тільки від рівня розвитку фантазії чи інтелекту.

Аналіз результатів спостереження за процесом навчання молодших школярів дає підстави зробити висновок, що можливості навчальної діяльності учнів неповною мірою сфокусовані на розвитку їхньої фантазії. Застосування вчителями завдань творчого характеру має нецілеспрямований та суто епізодичний характер.

Результати статистичного (кількісного та якісного) аналізу емпірично підтвердили недостатній рівень розвитку показників критеріїв фантазії молодших школярів, що зумовило необхідність у розробці психологічної моделі розвитку фантазії учнів та психолого-педагогічної програми її реалізації.

У третьому розділі – «Психолого-педагогічна програма експериментального розвитку фантазії молодших школярів у навчальній діяльності» – розроблено психологічну модель, розкрито зміст психолого-педагогічної програми розвитку фантазії у молодших школярів, висвітлено перебіг формувального етапу експериментального дослідження, проаналізовано отримані результати, обґрунтовано методичні рекомендації для вчителів, шкільних психологів та батьків щодо розвитку фантазії у молодших школярів.

На основі попередньо здійсненого теоретичного аналізу досліджуваної проблеми, а також результатів, отриманих після проведення констатувального етапу експерименту, створено психологічну модель розвитку фантазії у молодших школярів (рис.), яка базується на особистісному підході та концепції тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості В. Рибалки, зокрема на соціально-психолого-індивідуальному («вертикальному») та діяльнісному («горизонтальному») вимірах.

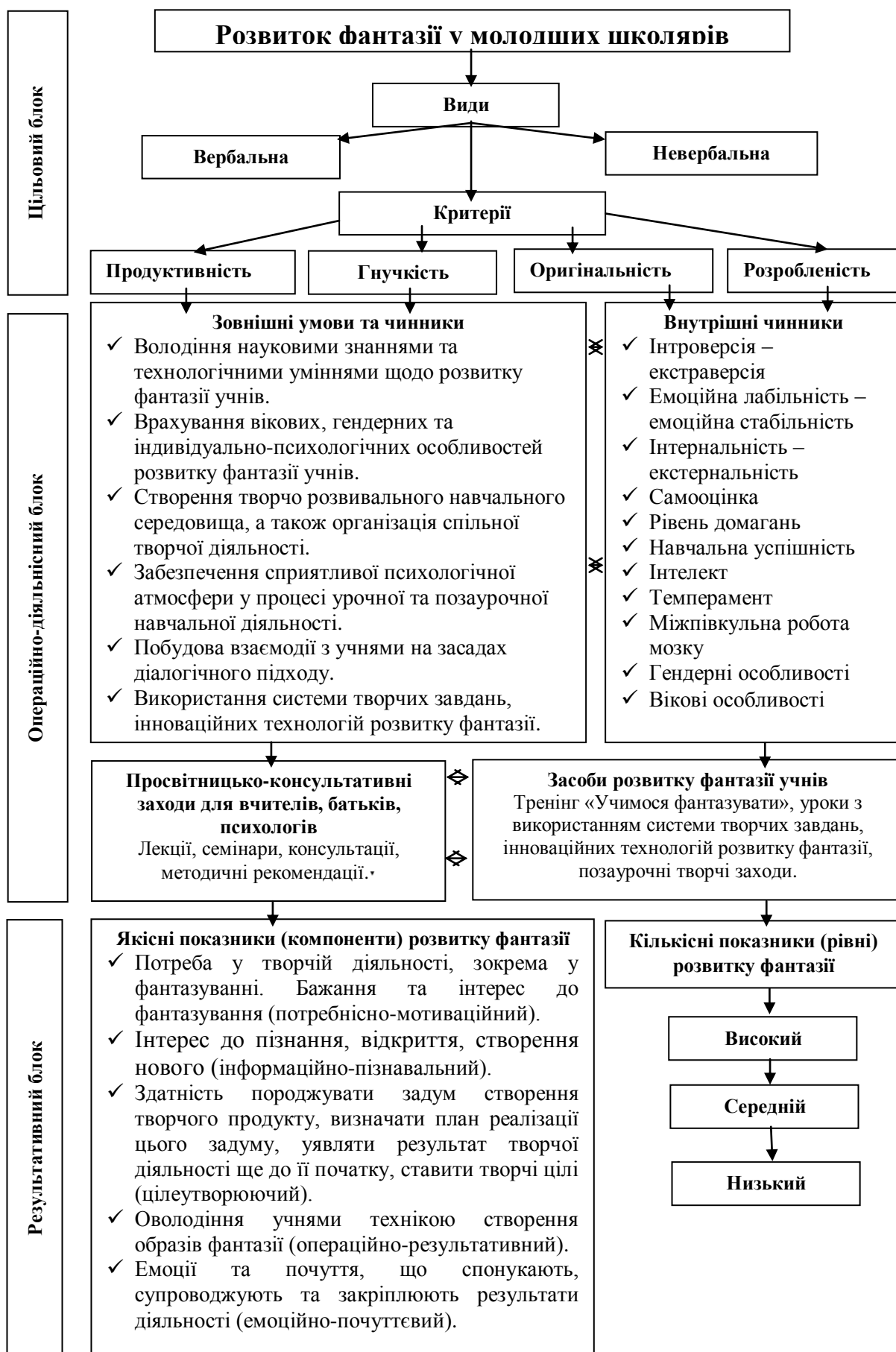

Рис. Психологічна модель розвитку фантазії у молодших школярів

Запропонована модель ілюструє специфіку розвитку фантазії у молодших школярів в умовах цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу. Вона складається з трьох блоків: цільового, операційно-діяльнісного та результативного. Всі блоки моделі пов'язані й узгоджені між собою та відображають здійснений у цьому дисертаційному дослідженні теоретичний та емпіричний аналіз. Модель репрезентує складний процес розвитку фантазії у молодших школярів, який можливий завдяки цілеспрямованому психолого-педагогічному впливу.

Творча взаємодія учителя, шкільного психолога, батьків з учнями, відповідно до моделі, спрямована на підтримку творчої діяльності дітей, розвиток у них фантазії шляхом забезпечення відповідних психолого-педагогічних умов з урахуванням вікових, гендерних та індивідуально-психологічних особливостей, необхідних для здійснення творчої діяльності, створення нових творчих продуктів і, як наслідок, становлення їх творчої особистості.

З метою реалізації формульованого експерименту на основі створеної моделі було розроблено психолого-педагогічну програму «Розвиток фантазії у молодших школярів». Підґрунтям для її розробки стали відповідні наукові положення: теорії учбової діяльності (В. Давидов, Д. Ельконін, В. Кудрявцев), психолого-педагогічні ідеї гуманізації шкільної освіти, впровадження у практику особистісно-орієнтованого підходу до організації освітнього процесу (І. Бех, О. Пехота, С. Подмазін, В. Рибалка, І. Якіманська), духовного-особистісного підходу до творчого становлення особистості вчителя й учня (Е. Помиткін), про творчу педагогічну діяльність (І. Зязюн, В. Кан-Калик, М. Нікандров, М. Поташник), про самоактуалізацію та самореалізацію школярів у творчому процесі (Г. Балл, А. Маслоу, К. Роджерс, Н. Роджерс), про особистісні характеристики творчої особистості (Дж. Гілфорд, В. Дружинін, Л. Єрмолаєва-Томіна, В. Клименко, О. Кульчицька, О. Лук, В. Моляко, В. Рибалка, В. Роменець), положення численних наукових праць, в яких відображені психологічні особливості розвитку фантазії дітей молодшого шкільного віку (Л. Балацька, Л. Виготський, В. Давидов, О. Дудецький, Г. Костюк, В. Кудрявцев, Н. Новляська, А. Петровський, Г. Рузська); розробок ігор, вправ, методів, прийомів для розвитку фантазії учнів (Є. Заїка, Дж. Родарі, О. Сапогова, Л. Субботіна, Л. Шрагіна).

Основними принципами організації та реалізації психолого-педагогічної програми розвитку фантазії у молодших школярів були визначені: принцип нормативності та індивідуальності розвитку, принцип розвивального навчання, принцип діяльнісного підходу до здійснення розвивального впливу, принцип особистісної мотивованості, принцип інтеграції зусиль найближчого соціального оточення, принцип віри в сили і можливості дитини.

Мета програми полягала в розвитку фантазії у молодших школярів і, як наслідок, забезпеченні становлення їх творчої особистості.

Психолого-педагогічна програма формульованого експерименту передбачала просвітницьку (лекції, семінари) та консультативну (індивідуальні консультації) роботу з учителями, шкільними психологами та батьками. Зокрема програмою було передбачено проведення 5 лекцій і 5 семінарів для вчителів та шкільних психологів за темами: «Фантазія і творчість», «Вікові, гендерні та індивідуально-психологічні особливості розвитку фантазії молодших школярів», «Єдність фантазії та мислення як

умова особистісного розвитку молодших школярів», «Від творчих учителів – до творчих учнів», «Інноваційні технології розвитку фантазії молодших школярів у навчальній діяльності», а також 5 лекцій для батьків за темами: «Захоплюючий світ фантазії», «Малі й дорослі фантазери: які вони?», «Кольорові фарби фантазії», «Фантазуємо разом – тато, мама і я», «Скарбничка творчості: методи, прийоми та засоби розвитку фантазії у дітей».

Формувальний експеримент з учнями експериментальної групи охоплював уроки, які проходилися за шкільною програмою, але з використанням інноваційних технологій розвитку фантазії, системи творчих завдань; позаурочний тренінг з розвитку фантазії молодших школярів «Учимося фантазувати», який включав 16 занять, тривалістю від 1 до 1,5 години кожне, проводився упродовж трьох місяців; позаурочні творчі заходи, зокрема проведення різноманітних свят, конкурсів, вікторин, екскурсій, відвідування творчих майстерень, створення виставок творчих робіт, класних стінгазет.

З огляду на зміст та обрану форму організації експериментального навчання, переважно використовувалися імажинативні задачі, у розв'язуванні яких провідна роль належить уяві (Г. Балл, Г. Костюк), творчі ситуації, які потребують вирішення деякого протиріччя або проблеми (А. Петровський), сучасна технологія творчості – ТРВЗ (теорія розв'язання винахідницьких завдань), яка містить спеціальні методи та прийоми розвитку фантазії (Г. Альтшулер), евристичні методи активізації творчої діяльності, зокрема, «Мозкова атака», «Діалог Дон Кіхота і Санчо Панси», діалог «Нарада піратів», «Метод шести капелюхів», методи та прийоми розвитку фантазії (Дж. Родарі).

Формувальний експеримент проводився з учнями 4-х класів, їх батьками, вчителями та шкільними психологами. В ньому брали участь учні лише 4-х класів, оскільки саме в них виявлено, що показники фантазії за гнучкістю і розробленістю залишаються на рівні третього класу, а показники оригінальності взагалі знижуються до рівня 2 класу. Щоб з'ясувати, чи вплинув формувальний експеримент на показники фантазії учнів 4-х класів (експериментальна група), до його початку з учнями ще двох 4-х класів (контрольна група) було проведено методики «Вербальна фантазія» Р. Немова, «Завершення фігур» Е. Торренса. Виявлено, що показники критеріїв фантазії у них майже на одному рівні розвитку, що статистично підтверджено використанням t-критерію Ст'юдента для незалежних вибірок на рівні $p \leq 0,05$.

Аналіз результатів формувального експерименту засвідчив підвищення в експериментальній групі рівня розвитку показників невербальної і вербальної фантазії за всіма критеріями. Застосування t-критерію Ст'юдента для аналізу відмінностей середніх значень показників підтвердило наявність статистично значущих відмінностей на рівні $p \leq 0,05$ та $p \leq 0,01$ (табл. 3, табл. 4).

В експериментальній групі відбулося суттєве збільшення кількості учнів з високим рівнем розвитку невербальної (з 18% до 30%) і вербальної (з 16% до 28%) фантазії, а також зменшення кількості учнів з низьким рівнем розвитку невербальної (з 26% до 8%) і вербальної (з 30% до 12%) фантазії.

Виявлено на статистично значущому рівні збільшення показників експертних оцінок. Зокрема, батьки експериментальної групи до експерименту в середньому оцінювали рівень розвитку фантазії учнів у 18,46, а після експерименту – у 20,86, тоді як вчителі до експерименту оцінювали в 17,45, а після – в 21,32. Застосування t-критерію Ст'юдента підтвердило наявність значущих відмінностей на рівні $p \leq 0,05$.

Таблиця 3

Динаміка розвитку невербальної фантазії молодших школярів (за методикою «Завершення фігур» П. Торренса) до і після формувального експерименту

Показники фантазії	Експериментальна група (4-й клас) (n=50)				Контрольна група (4-й клас) (n=48)			
	До експерименту	Після експерименту	Динаміка	Т-стат. значущість	До експерименту	Після експерименту	Динаміка	Т-стат. значущість
Продуктивність	8,56	9,76	+1,20	-3,316 0,002	8,15	8,24	+0,09	-0,274 0,785
Гнучкість	7,06	9,28	+2,22	-6,234 0,000	7,42	8,12	+0,70	-1,662 0,103
Оригінальність	5,59 (40 в Т-шкалі)	10,06 (54 в Т-шкалі)	+4,47 (14 в Т-шкалі)	-12,243 0,000	6,15 (42 в Т-шкалі)	7,36 (45 в Т-шкалі)	+1,21 (1 в Т-шкалі)	-1,854 0,201
Розробленість	22,46 (44 в Т-шкалі)	39,25 (55 в Т-шкалі)	16,79 (11 в Т-шкалі)	-13,731 0,000	23,04 (45 в Т-шкалі)	26,16 (47 в Т-шкалі)	+3,12 (2 в Т-шкалі)	-0,221 0,716

Таблиця 4

Динаміка розвитку вербальної фантазії молодших школярів (за методикою «Вербальна фантазія» Р. Немова) до і після формувального експерименту

Показники фантазії	Експериментальна група (4-й клас) (n=50)				Контрольна група (4-й клас) (n=48)			
	До експерименту	Після експерименту	Динаміка	Т-стат. значущість	До експерименту	Після експерименту	Динаміка	Т-стат. значущість
Продуктивність	2,38	2,90	+0,52	-2,285 0,027	2,28	2,32	+0,04	-0,837 0,407
Гнучкість	2,25	2,75	+0,50	-2,424 0,019	2,07	2,24	+0,17	-1,007 0,319
Оригінальність	1,76	2,82	+1,06	-4,703 0,000	1,86	1,98	+0,12	-1,258 0,214
Розробленість	1,92	2,85	+0,93	-4,406 0,000	2,01	2,23	+0,22	-1,007 0,319

Цілеспрямований розвиток фантазії у молодших школярів експериментальної групи сприяв зростанню як показників фантазії, так і позитивним змінам в їх особистісній сфері, зокрема відбулося зростання адекватної самооцінки та рівня домагань (на 26,3%), формування інтернального локусу контролю (на 19,7%).

Водночас у контрольній групі статистично значущих змін не відбулося.

Отже, кількісний та якісний аналіз результатів формувального експерименту підтвердив висунуту гіпотезу, довів ефективність запропонованої моделі розвитку фантазії у молодших школярів та розробленої на її основі психолого-педагогічної

програми, а також доцільність її впровадження у практику розвитку фантазії молодших школярів в освітній процес початкової школи.

На основі узагальнення результатів теоретичного аналізу та емпіричного дослідження розроблено методичні рекомендації для вчителів, шкільних психологів та батьків щодо розвитку фантазії у молодших школярів.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне обґрунтування та практичне вирішення проблеми розвитку фантазії у молодших школярів у навчальній діяльності. Результати експериментально-дослідної роботи засвідчили ефективність вирішення поставлених завдань і дали підстави для формулювання наступних висновків:

1. На основі вивчення, аналізу та узагальнення наукової літератури визначено фантазію молодших школярів як пізнавально-творчий процес довільного створення суб'єктом навчальної діяльності образів, які мають ознаку новизни по відношенню до даних сприймання та пам'яті, орієнтують його творчу діяльність, втілюються в суб'єктивно нових творчих продуктах. Крім того, творчими вважаються лише ті образи, в яких збережений смисловий зв'язок із реальністю, які наділені певним смислом, створюються не випадково, а завжди мотивовані певною смисловою тенденцією.

З'ясовано, що при переході від ігрової до навчальної діяльності, відповідно від дошкільного до молодшого шкільного віку, відбуваються суттєві зміни в розвитку уяви дітей. Так, з діяльності, що потребує зовнішньої опори, вона перетворюється у самостійну внутрішню діяльність, де необхідність у зовнішній опорі зникає, здійснюється перехід від переважно відтворювальних її форм до творчої переробки уявлень, від простого комбінування до логічно обґрунтованого, більш повного та правильного відображення навколишнього світу, від мимовільного, нецілеспрямованого створення образів до довільного, цілеспрямованого. Внаслідок цих змін у дітей з'являється можливість самостійно створювати нові різноманітні образи та втілювати їх у творчих продуктах.

Визначено зовнішні (особливості сімейного виховання, система шкільного навчання) та внутрішні (вікові, гендерні та індивідуально-психологічні особливості особистості (інтелект, самооцінка і рівень домагань, рівень суб'єктивного контролю, інтроверсія-екстраверсія, емоційна лабільність-емоційна стабільність, тип темпераменту, психофізіологічна міжпівкульна робота мозку)) чинники розвитку фантазії у молодших школярів.

2. Емпірично досліджено, що динаміка розвитку показників критеріїв як вербальної, так і невербальної фантазії нерівномірна. Спостерігається гетерохронність у розвитку фантазії учнів від 1 до 4 класу. Встановлено, що показники продуктивності фантазії з віком підвищуються. Натомість, що стосується показників гнучкості, оригінальності й розробленості, то спостерігається їх підвищення від 1 до 3 класу, однак у 4 класі показники гнучкості й розробленості залишаються приблизно на рівні 3 класу, а що стосується показників оригінальності, то вони знижуються до рівня 2 класу.

З'ясовано, що між показниками критеріїв фантазії та показниками індивідуально-психологічних особливостей молодших школярів, зокрема інтелекту, самооцінки і рівня домагань, рівня суб'єктивного контролю, інтроверсії-

екстраверсії, емоційної лабільності-емоційної стабільності, темпераменту, психофізіологічної міжпівкульної роботи мозку, існують статистично значущі зв'язки.

3. Створена психологічна модель ілюструє специфіку розвитку фантазії у молодших школярів в умовах цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу. Вона складається з трьох блоків: цільового, операційно-діяльнісного та результативного. Всі блоки моделі пов'язані й узгоджені між собою та відображають здійснений у цьому дисертаційному дослідженні теоретичний та емпіричний аналіз.

Психолого-педагогічна програма забезпечувала просвітницьку (лекції, семінари) та консультативну (індивідуальні консультації) роботу з учителями, шкільними психологами й батьками. Розвиваюча робота з учнями охоплювала уроки, які проводилися за шкільною програмою, але з використанням інноваційних технологій розвитку фантазії, системи творчих завдань; позаурочний тренінг розвитку фантазії «Учимося фантазувати»; позаурочні творчі заходи.

Ефективність створеної психологічної моделі та розробленої й апробованої психолого-педагогічної програми розвитку фантазії у молодших школярів в освітньому процесі початкової школи підтверджено позитивними змінами, що відбулися в динаміці розвитку фантазії учнів, а також їх особистісній сфері. Підвищилися показники критеріїв невербальної і вербальної фантазії і, як наслідок, збільшилася кількість учнів із високим та середнім рівнями розвитку фантазії, і, відповідно, зменшилася кількість учнів із низьким рівнем. Підвищилися показники експертного оцінювання рівня розвитку фантазії учнів. Водночас, відбулося зростання в них адекватної самооцінки та рівня домагань, формування інтернального локусу контролю.

4. Підготовлені методичні рекомендації спрямовані на практичну допомогу вчителям, шкільним психологам і батькам для забезпечення активізації й ефективного перебігу процесу розвитку фантазії у молодших школярів, становлення їх творчої особистості. Зокрема наголошується на необхідності створення і дотримання ними наступних психолого-педагогічних умов: володіння науковими знаннями та технологічними вміннями щодо розвитку фантазії учнів; урахування вікових, гендерних та індивідуально-психологічних особливостей розвитку фантазії молодших школярів; забезпечення сприятливої психологічної атмосфери у процесі урочної та позаурочної навчальної діяльності; створення творчо розвивального навчального середовища, а також організація спільної творчої діяльності з учнями; побудова навчально-виховної взаємодії з учнями на засадах діалогічного підходу; використання системи творчих завдань, інноваційних технологій розвитку фантазії; сприяння прояву й реалізації інтересів і здібностей учнів, шляхом залучення їх до різних видів творчої діяльності.

Лише комплексний підхід, взаємодія вчителя, шкільного психолога, батьків, здатний забезпечити розвиток фантазії у молодших школярів, становлення їх творчої особистості.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів розвитку фантазії молодших школярів. Подальшого вивчення потребують питання, пов'язані з дослідженням розвитку фантазії на інших вікових етапах, у різних умовах навчання, з'ясування готовності вчителів до впровадження психолого-педагогічних програм розвитку фантазії учнів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дослідження:

1. Чорна О. М. Особливості використання молодшими школярами прийомів створення образів фантазії. *Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка*. Т. XIII, Ч. 2. Київ : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка, 2011. С. 436-447.

2. Чорна О. М. Психолого-педагогічні особливості розвитку фантазії молодших школярів вербальними засобами. *Актуальні проблеми психології: Етнічна психологія. Історія психології. Психолінгвістика*. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2010. Т. IX. Ч. 5. С. 305-312.

3. Чорна О. М. Єдність фантазії і мислення як умова особистісного розвитку молодших школярів. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. Т. VI. Психологія обдарованості. Випуск 8. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. С. 224-233.

4. Чорна О. М. Творча педагогічна діяльність учителя як фактор розвитку фантазії молодших школярів. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. Т. VI. Психологія обдарованості. Випуск 9. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. С. 495-507.

5. Чорна О. М. Особливості розвитку фантазії молодших школярів у процесі образотворчої діяльності. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої*. Випуск 28. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. С. 637-657 (*Index Copernicus*).

6. Чорна О. Вплив екстраверсії-інтроверсії на розвиток фантазії у молодших школярів. *The scientific heritag*. № 33, Vol 3. Budapest, Hungary, 2019. P. 50-54.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дослідження:

7. Чорна О. М. Роль шкільного психолога в розвитку фантазії у молодших школярів. *Психолого-педагогічні засади професійного становлення особистості практичного психолога і соціального педагога в умовах вищої школи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* Тернопіль : ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2003. С. 229-235.

8. Чорна О. М. Вікові та індивідуальні особливості розвитку фантазії молодших школярів. *Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-практ. конф.* У 7-ми томах. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2004. Т. 2. С. 226-231.

9. Чорна О. М. Роль батьків у розвитку фантазії дітей молодшого шкільного віку. *Актуальні проблеми формування творчої особистості вчителя початкових класів: матеріали третьої Всеукр. наук.-практ. конф.* Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2005. С. 99-103.

10. Чорна О. М. Роль фантазії у становленні особистості дітей молодшого шкільного віку. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. пр.* Київ-Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2006. Випуск 12. С. 179-184.

11. Чорна О. М. Мовленнєва діяльність як засіб розвитку фантазії молодших школярів. *Наукові записки: зб. матеріалів наук.-практ. конф. викладачів і студентів Ін-*

ту педагогіки і психології. Серія «Психологія». Випуск 2. Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2011. С. 37-41.

12. Чорна О. М. Розвиток фантазії молодших школярів засобами народної педагогіки. *Наукові записки: зб. матеріалів наук.-практ. конф. викладачів і студентів Ін-ту педагогіки, психології і мистецтв.* Серія «Психологія». Випуск 3. Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2012. С. 47-50.

13. Чорна О. М. Проблема розвитку фантазії молодших школярів в умовах навчальної діяльності. *Четверті Сіверянські соціально-психологічні читання: матеріали Всеукр. наук. конф.* Чернігів : ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2013. С. 139-140.

14. Чорна О. М. Психолого-педагогічні умови розвитку фантазії молодших школярів у навчальній діяльності. *Наукові записки: зб. матеріалів наук.-практ. конф. викладачів і студентів Ін-ту педагогіки і психології.* Серія «Психологія». Випуск 7. Вінниця : ТОВ «Фірма «Планер», 2016. С. 69-71.

15. Чорна О. М. Інноваційні технології розвитку фантазії молодших школярів у навчальній діяльності. *Психологія та педагогіка: сучасні методика та інновації, досвід практичного застосування: зб. тез наукових робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф.* Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2018. С. 109-112.

16. Чорна О. М. Проблема розвитку фантазії у молодших школярів. *Психологічні науки: проблеми та перспективи: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2019. С. 52-57.

17. Чорна О. М. Самооцінка як фактор розвитку фантазії молодших школярів. *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин: Матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф.; за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої.* Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2019. С. 75-79.

Наукові праці, які додатково відображають результати дослідження:

18. Чорна О. М. Розвиток учителем фантазії у молодших школярів як психолого-педагогічна проблема. *Наукові записки. Серія: Педагогіка і психологія.* Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2003. Випуск 9. С.164-166.

19. Чорна О. М. Особливості розвитку фантазії дітей при переході від ігрової до навчальної діяльності. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія №12. Психологія: зб. наук. пр.* Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. №6 (30). Ч. II. С. 197-207.

АНОТАЦІЇ

Чорна О. М. Психологічні засади розвитку фантазії у молодших школярів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України. – Київ, 2020.

Дисертацію присвячено дослідженню психологічних засад розвитку фантазії у молодших школярів.

Розкрито психологічний зміст поняття фантазія молодшого школяра, визначено психологічні особливості розвитку фантазії молодших школярів у процесі навчальної діяльності. Емпіричним шляхом досліджено динаміку розвитку фантазії у молодших

школярів, а також виявлено зв'язок фантазії з індивідуально-психологічними особливостями учнів. З'ясовано гендерні відмінності у створенні образів фантазії молодшими школярами, розкрито особливості використання ними прийомів фантазування.

Виявлено, що розвиток фантазії молодших школярів визначається взаємодією низки чинників: зовнішніх (особливості сімейного виховання, характер і система шкільного навчання) та внутрішніх (вікові, гендерні й індивідуально-психологічні особливості особистості (інтелект, самооцінка і рівень домагань, рівень суб'єктивного контролю, інтроверсія-екстраверсія, емоційна лабільність-емоційна стабільність, тип темпераменту, психофізіологічна міжпівкульна робота мозку)), а також забезпечується необхідними психолого-педагогічними умовами.

Створено психологічну модель, обґрунтовано, розроблено та апробовано психолого-педагогічну програму розвитку фантазії у молодших школярів в освітньому процесі початкової школи, доведено її доцільність та ефективність.

Запропоновано методичні рекомендації вчителям, шкільним психологам, батькам щодо розвитку фантазії у молодших школярів.

Ключові слова: фантазія, розвиток фантазії, творча особистість, молодші школярі, навчальна діяльність, продуктивність фантазії, гнучкість фантазії, оригінальність фантазії, розробленість фантазії, прийоми та методи створення образів фантазії, творча педагогічна діяльність, тренінг.

Черная Е. Н. Психологические основы развития фантазии у младших школьников. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Институт педагогического образования и образования взрослых имени Ивана Зязюна НАПН Украины. – Киев, 2020.

Диссертация посвящена исследованию психологических основ развития фантазии у младших школьников.

Раскрыто психологическое содержание понятия фантазия младшего школьника, определены психологические особенности развития фантазии младших школьников в процессе учебной деятельности. Эмпирическим путем исследовано динамику развития фантазии у младших школьников, а также выявлено связь фантазии с индивидуально-психологическими особенностями учащихся. Определено гендерные различия в создании образов фантазии младшими школьниками, раскрыто особенности использования ими приемов фантазирования.

Вывявлено, что развитие фантазии младших школьников определяется взаимодействием ряда факторов: внешних (особенности семейного воспитания, характер и система школьного обучения) и внутренних (возрастные, гендерные и индивидуально-психологические особенности личности (интелект, самооценка и уровень притязаний, уровень субъективного контроля, интроверсия-экстраверсия, эмоциональная лабильность-эмоциональная стабильность, тип темперамента, психофизиологическая межполушарная работа мозга)), а также обеспечением необходимых психолого-педагогических условий.

Создано психологическую модель, обосновано, разработано и апробировано

психолого-педагогическую программу развития фантазии у младших школьников в образовательном процессе начальной школы, доказано ее целесообразность и эффективность.

Психолого-педагогическая программа обеспечивала просветительскую (лекции, семинары) и консультативную (индивидуальные консультации) работу с учителями, школьными психологами и родителями. Развивающая работа с учащимися охватывала уроки, которые проводились по школьной программе, но с использованием инновационных технологий развития фантазии, системы творческих заданий; внеурочный тренинг «Учимся фантазировать»; внеурочные творческие мероприятия.

Предложены методические рекомендации учителям начальной школы, школьным психологам, родителям по развитию фантазии у младших школьников.

Ключевые слова: фантазия, развитие фантазии, творческая личность, младшие школьники, учебная деятельность, продуктивность фантазии, гибкость фантазии, оригинальность фантазии, разработанность фантазии, приемы и методы создания образов фантазии, творческая педагогическая деятельность, тренинг.

Chorna O. M. Psychological principles of development of primary school students' imagination. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the Candidate's Degree in Psychological Sciences, specialty 19.00.07 – Pedagogical and Age Psychology. – Ivan Ziazun Institute of Pedagogical and Adult Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2020.

Thesis is dedicated to the research of psychological principles of development of primary school students' imagination.

Psychological meaning of the term «primary school students' imagination» is explained, psychological peculiarities of the development of primary school students' imagination were determined. The dynamics of development of primary school students' imagination were empirically identified and the connection between imagination and students' individual and psychological characteristics was investigated. Gender differences in the creation of imagination images of primary school students and imagination techniques were determined.

It is revealed that the development of primary school students' imagination is determined by the interaction of external peculiarities: peculiarities of upbringing, character and system of secondary education; and internal ones (age, gender and individual-psychological characteristics of personality such as intelligence, self-esteem and level of harassment, level of subjective control, introversion-extraversion, emotions lability-emotional stability, type of temperament, psychophysiological inter-hemispheric work of the brain), sexual peculiarities of the factors and provision of appropriate psychological and pedagogical conditions.

A psychological model was created, the psychological-pedagogical program of imagination development of primary school students during the educational process is substantiated, developed and tested, its effectiveness and expediency are proved.

Methodical recommendations are created for parents, primary school teachers, school psychologists in order to develop the imagination of primary school students.

Key words: imagination, development of imagination, creative personality, primary school students, educational activity, imagination efficiency, imagination flexibility, imagination originality, elaboration of imagination, techniques and methods of imagination creation, creative pedagogical activity, training.

